

Hamann - Mac Lean, Richard ve Hallensleben, Horst, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert* (= 11. yüzyıldan, 14. yüzyılın başlangıcına kadar Sırbistan ve Makedonya'da abidevi resim sanatı, [Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe II, Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas, herausgegeben von der Arbeitsgemeinschaft für Osteuropaforschung der Philipps-Universität Marburg, Band 3 - 5], Giessen, Verlag Wilhelm Schmitz 1963, 39 sahife metin, metin dışı 354 resim, ayrıca 36 büyük plân ve şema ile açıklamaları, ciltli, fiatı, 60 DM.

Marburg Üniversitesi'nin Doğu Avrupa tarihi ve kültürü yayınları serisi içinde basılan bu kalın cilt, aslında aynı zamanda basılmakta olan iki metin cildini tamamlamak gayesiyle hazırlanmış olmakla beraber, kendi başına da bir bütün teşkil etmektedir. Burada tanıtacağımız kitap bu büyük *corpus*'ün yalnız resim ve levhalar kısmıdır. Elimizdeki cildin s. 15-38 'deki kısa metin kısmında, bu albumde duvar resimlerinin reproduksiyonları bulunan Sırp ve Makedonya kiliselerinin özet halinde tarihçeleri ile resimlerine dair açıklamalar yer almaktadır. Kitap esas bakımdan iki büyük kısma ayrılmaktadır. Bunlardan birincisinde Kuzey Makedonya'da XI. ve XII. yüzyıllara ait Bizans eserleri üzerinde durulmakta, Ohri gölü kıyısındaki Ohri kasabasında 1912'ye kadar Ayasofya camii adı ile islâmî ibadet yeri olarak kullanılan eski Bizans kilisesi (*Sveta Sofija*)nin duvar resimleri ile album başlamaktadır. Bunu gene bir Bizans eseri olan, Üsküp yakınındaki Nerezi'de Sveti Panteleimon kilisesi freskoları takip etmektedir. Bu bölümde Prespa gölü kıyısında Kurbinova'da Sveti Djordje kilisesi freskoları da yer almaktadır. Birinci kısmın ikinci bölümünde, Sırp krallığının kuruluşundan itibaren, XII. ve XIII. yüzyıllarda yapılan eserler incelenmektedir. Novi Pazar dolaylarında, Djurdjevi Stupovi, Sveti Spas kiliseleri ile pek meşhur Studenica kilisesi, Moraca, Milesevo, Pec kiliseleri ve nihayet Yugoslavya'nın sanat tarihi bakımından en önemli yapılarından biri olan Sopocani'de Sveti Trojica kilisesinin freskolarının resimleri verilmektedir. Milutin devrinin başlangıcına ait, Moravica kıyısındaki Arilje'de Sveti Ahilije ile Prilep'de Sveti Nikola kiliselerinin freskoları ile birinci kısım kapanmaktadır. İkinci kısım da iki bölüme ayrılmaktadır. Bunlardan birincisinde Kral Milutin devri resim ekolu (XIV. yüzyıl başları) örnekleri üzerinde durulmakta, ve bu grup içinde Ohri'de Sveti Kliment, Prizren'de Sveti Bogorodica Ljeviska, Zica'da Sveti Spas, Üsküp yakınında Cucer'de Sveti Nikita, gene Studenica'da Sveti Joakim i Ana, Kumanova yakınında Staro Nagoricino da Sveti Djordje, Priştine dolaylarında Kosova yakınında Gracanica'da Blagovestenja kiliselerinin duvar resimleri sıralanmaktadır. İkinci kısmın son bölümü ise, XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Milutin ekolu devrimine ayrılmış bulunmaktadır. Bu bölümde ancak iki eser yer almakta bunlardan

biri Kratovo ile Zletovo arasında Lesnovo'daki Arkhandjela Mihaila i Gavrila kilisesi, diğeri ise Pec güneyinde Decani'deki Vaznesenja Gospdnja kilisesidir.

Burada adları geçen bütün bu hıristiyan ibadet yerlerinden en eskisi Ohri Ayasofyası olup, şimdiki binası Bizans piskoposu Leon (1037-1056) zamanında yapılmıştır. En son bina ise, Decani kilisesi olup Sırp kralı III. Stefan Deçanski tarafından ve oğlu Kral Duşan tarafından 1327-1335 yılları arasında yapılmıştır. Gerek Ohri Ayasofya'sı gerek Nerezi kilisesi gibi, Studenica, Milesevo, Sopocani, Ohri'de Sveti Kliment, Nagoricino, Gracanica, Leşnovo ve Decani kiliseleri Bizans sanatı ile meşgul olanların çok iyi bildikleri adlardır. İlkleri doğrudan doğruya Bizans eseri olan daha sonrakiler ise kuvvetli Bizans üslûbu taşıyan bu duvar resimleri Ortaçağ sonlarına doğru Bizans resim sanatını araştıran her kimseyi yakından ilgilendirmektedir.

Bizans resim sanatının iyi bir şekilde tanınması ancak son yirmi-otuz yıl içinde mümkün olmuştur. Evvelce Bizans resim sanatının ancak ilk devrinin bazı örneklerini İtalya'da Ravenna'daki kiliselerde incelemek kabil oluyordu. Orta Bizans devri ise Venedik ve Sicilya'daki resimlerin sayesinde tesbite çalışılıyordu. Halbuki bunların ancak bir kısmı Bizans eseri olup, birçoğu Bizans tesiri altında meydana gelmiş İtalo-Bizanten üslûbun örnekleri idi. 1931'den itibaren İstanbul Ayasofya'sının Th. Whittemore idaresinde mozaiklerinin temizlenip ortaya çıkarılması ile Orta Bizans devrinin resim sanatına yeni ışık tutulmağa başlanmış oldu. Bunu gene İstanbul'da diğer birtakım duvar resimlerinin bulunması takip etti. Son Bizans devri (1261-1453) Bizans resim sanatı İstanbul'da gerek mozaik, gerek fresko olarak birçok yerde temsil edilmişti. Eski Khora manastırı kilisesi olan Kariye camii mozaikleri tamamen temizlenip, tamir edildikten başka, XIV. yüzyılın başlarına ait, ek kilisedeki (*parekklesion*) hârikülade freskolar da gün ışığına çıkarıldığında sanat tarihi bakımından şaşırtıcı eserler ile karşılaşılmış oldu. Eskiden Bizans resim sanatı hakkında yetersiz eserlerin ve hakikî temsilci sayılamıyacak örneklerin yardımı ile bilinenlerin ne kadar eksik ve yanıltıcı oldukları daha iyi görüldü. İstanbul'da bu devire ait diğer bazı kiliselerde aynı derecede ilgi çekici mozaiklere de bu arada rastlandı. Nitekim evvelce ancak kubbesindeki kompozisyon tanınan eski Pammakaristos manastırı kilisesi (Fethiye camii)nin yanındaki ek binada değerli mozaikler bulunduktan başka¹, Vefa'da Kilise camii veya Molla Gürânî camii denilen eski kilisede de birtakım mozaikler ile karşılaşıldı². Mozaik kadar dayanıklı olmıyan ve çok daha çabuk harap olmağa müsait bulunan freskoların da İstanbul'da birçok binada örnekleri olduğu muhakkak idi. Nitekim, Sultanahmet yakınında Adliye Sarayı bitişiğinde bulunan Hagia Euphemia *martyrion*'unun duvar kalıntılarını süsleyen ve azize Euphemia'nın hayatını ve işkencesini tasvir eden freskoların tarihleri münakaşalı olmakla beraber, belki bu devire aittir³. Eski Lips manastırı kilisesi

¹ Bu hususta önrapor olarak bk. P. A. Underwood, *Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1957-1959*, "Dumbarton Oaks Papers" XIV (1960) 215-219, res. 15-17.

² S. Eyice, *İstanbul*, İstanbul 1955, 53, lev. IX.

³ A. M. Schneider, *Grabung im Bereich des Euphemia-Martyrions zu Konstantinopel*, "Archaeologischer Anzeiger" (1943) süt. 255-290. Bu freskoların renkli reproduksiyonları

olan Fenari İsa camii'nin gene XIII. yüzyıl sonlarından kalan mozaikleri ne yazık ki hemen hemen hiçbir iz kalmamacasına harap olmuştur. Fakat gene bu devir Bizans resim sanatının İstanbul'daki diğer bazı temsilcileri, eski eserler hususundaki kayıtsızlığımız sonunda hemen hemen mahvolmuştur. Cerrahpaşa yakınında İsakapısı (veya Esekapısı) mescidi olan harap eski kilisenin freskoları açıkta her türlü hava şartlarına ve insan elinin tahribine bırakılarak yokolmuş⁴; Karagüm-rük'de Odalar veya Kemankeş Mustafa Paşa camii adı ile tanınan eski kilisenin 1935-36 da İsviçreli P. Schazmann tarafından bulunan dört tabaka halindeki freskoları⁵ ciddi bir şekilde yayınlanmadan, bu harabeyi istilâ eden gecekondular tarafından hemen hemen imha edilmiştir. Nihayet Heybeliada'da Panagia kilisesi, İstanbul'da Bizans medeniyetinin en son eseri olan ilgi çekici yapısı ve duvarlarını süsleyen fresko resimleri ile bugün görülmesi tamamen imkânsız bir durumdadır⁶. İstanbul'daki Bizans devrine ait eski binaların daha başkalarında muhakkak ki bu devir duvar resim sanatını aksettiren örnekler vardır⁷. Eğer bu saydıklarımızı ve daha bulunacakları koruyabilmek dirayetini ve bunları değerlendirmek gayretini gösterirsek, muhakkak ki yurdumuzun tarihî hazinelerine yeni kazançlar sağlamış olurduk. Tabiatıyla aynı şeyleri, gene bu devir Bizans resim sanatı örneklerine sahip bulunan ve şimdiki durumları tam mânası ile "acıklı" olan Trabzon fresko resimleri için de söylemek kabildir. Halbuki Son devir Bizans resim sanatının, bir kere, yepyeni bir anlayışa işaret eden üslûbu bakımından diğer taraftan kilise içinde, Orta Bizans devrinin sıkı nizamlı resim programından ayrılan yeni ve değişik bir tertibe göre yer alması bakımından özel bir önemi vardır. Bu devir Bizans resim sanatı, Bizans'ın başşehrinde *resmi*, veya klâsik üslûba göre bir ekole sahip olduğu gibi, bu resmî-klâsik ölçülerden az veya çok uzaklaşan mahallî üslûplara da sahiptir. İşte Makedonya ve Sırbistan duvar resimleri bazı örnekleri bakımından bu mahallî ekolün temsilcisi sayılırlar. R. H. ve H. H. in fotoğraf albumunun ilk kısmı (R. H. tarafından tertiplenmiştir), Orta Bizans devrine ait saf Bizans eseri sayılan birkaç

siyonları ile yayınlanması tasarlanan bir monoğrafya, 1945'de Berlin'in işgali sırasında ortadan kaybolmuştur. Yeni Adliye sarayının tamamlanması bu önemli binayı daima tehdit altında tutmaktadır.

⁴ N. Brouhoff - M. Alpatoff, *Une nouvelle église de l'époque des Paléologues à Constantinople*, "Echos d' Orient" XXIV (1925); S. Eyice, *Son devir Bizans mimarisi*, İstanbul 1963, 29 ve dev. lev. 47-50.

⁵ P. Schazmann, *Des fresques byzantines récemment découvertes par l'auteur dans des fouilles à Odalar Camii, İstanbul*, şu eserde, *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini* (1935), Roma 1940, II, 372-386, lev. CXVIII-CXXV. Bu binadaki fresko resimlerden ufak bir parça İstanbul Arkeoloji müzesindedir. Yerinde kalanların ne halde olduklarını bugün artık öğrenmek mümkün olmamaktadır.

⁶ S. Eyice, *Son devir Bizans mimarisi*, 44-46.

⁷ İstanbul'da içinde fresko resimler olan, önemli bir eski Bizans eseri de Ayvansaray'da Toklu İbrahim Dede mescidi'dir. Maalesef bu tarihî eser bugün hemen hemen tamamen mahvolmuş bir haldedir. Hiç incelenmemiş fresko resimler Soğukçeşme'de belki eski Khalkoprataia kilisesine ait şimdi kağıt deposu olarak kullanılan bir yuvarlak binada da mevcuttur.

örneği tanıtmaktadır. Orta Bizans devrinin nisbeten az sayıdaki örneklerini, İç Anadolu'da Kapadokya bölgesinde ayrıca Bizans dışı çevrelerde, bu arada Kief ve Sırbistan'da bulmak kabil olmaktadır. Bunlardan Üsküp yakınındaki Nerezi'deki Sveti Panteleimon kilisesi freskoları Orta Bizans devri resim üslubunu fresko tekniğinde aksettiren en önemli seri olarak sanat tarihine geçmiştir. Şimdiye kadar kifa-yetsiz resimler ile tanınan bu freskoların ikinci bir önemli tarafı da Orta Bizans devrinde resim sanatına hâkim olan "resim programı"nın tipik bir örneğini ortaya koymasındır⁸.

Son devir Bizans resim sanatı örnekleri, Bizans'ın merkezi olan İstanbul'da yukarıda belirttiğimiz durumda iken, hemen hemen aynı devire ait diğer birtakım duvar resimleri başka memleketlerde itina ile değerlendirilmekte ve bu, o memleket için bir kazanç kaynağı da olmaktadır. Bulgaristan'da XIII. yüzyıla ait kuvvetli Bizans tesiri altında yapılan Bojana kilisesi freskoları da bu arada gösterilebilir⁹. İşte, bu yazımızın konusunu teşkil eden Sırbistan kiliselerindeki duvar resimleri de aynı zümreye girmektedir. Uzun Türk hâkimiyetinin koruduğu bu eserler¹⁰, İkinci Dünya harbinden sonra sistemli surette temizlenip ayıklanmağa, tamir edilmeğe başlanmış, bir taraftan da bütün Avrupa'yı dolaşan seyyar sergilerdeki renkli reproduksiyonlar ile bunlara, Batının ilgisi çekilmiştir¹¹. Bu ilgi günden güne artmış, Yugoslav kiliselerindeki duvar resimleri hakkında birbirini takip eden irili, ufaklı kitaplar basılmış, hattâ UNESCO renkli büyük albumlerinden birini, *Life* dergisi bir sayısını bu konuya tahsis etmiştir¹². Aynı ilginin ilmi alandaki bir

⁸ Ph. Schweinfurth, *Byzantinische Monumentale Wandmalerei*, Mainz 1947, s. 13 ve dev. Nerezi freskoları hakkındadır.

⁹ A. Grabar, *Bojana*, Sofia 1924; Ph. Schweinfurth, *Die Wandbilder der Kirche von Bojana bei Sofia*, Berlin 1943; G. Stoikov, *Bojana Church*, Sofia 1954 (22 renkli levha ile); I. Akrobova-Jandova, *L'église de Boiana, Un monument de l'art bulgare du treizième siècle*, Sofia 1960; renkli iki reproduksiyon için bk. "Illustrierte Zeitung" (Leipzig 1942) Noel sayısı, s. 64-65.

¹⁰ Türk devrinde hemen hemen her çevrede, duvar resimlerinin üzerleri kapatılmış fakat bunlar sistemli olarak tahrip edilmemiştir. Cami haline getirilmeyen kiliselerde ise böyle bir durum da yoktur. Ancak bunlardaki murçlama izlerinin, kiliselerin sonraki sahiplerinin, eski freskoları zevklerine uygun bulmadıklarından, üzerlerine yeni resimler yapmak için meydana getirildiği bir hakikattir. Maalesef bu murç izlerinin de günahı her nedense Türklere yüklenmektedir!

¹¹ Bu sergi münasebeti ile birtakım yayınlar da yapılmıştır. Meselâ bk. *Yugoslavia* (Hiver 1950); gene bir sergi münasebeti ile basılan, Zogarka Janc, *Ornaments in the Serbian and Macedonian frescoes from the XII to the middle of the XV century*, Beograd 1961'de freskoların tezyinatı incelenir.

¹² D. Talbot Rice - S. Radojic, *Jugoslavia, Medieval Frescoes*, Unesco World Art Series, 1954 (32 renkli levha); "Life International", 8 nisan 1963, Sonja Bulaty ve Angelo Lomeo tarafından çekilen renkli resimler ile. Unesco albumlerinin ufak ölçüde baskısı olarak yayınlanan Fontana Unesco Art Books serisi içinde, tamamen renkli resimlerle süslü olarak küçük bir kitap da basılmıştır, D. Talbot Rice, *Byzantine frescoes from Yugoslav Churches*, Milano 1963.

belirtisi olarak da şimdi *R. H.* ve *H. H.* müşterek imzaları ile yayımlanan bu koca resim cildi ortaya çıkmış bulunmaktadır.

İstanbul, Bulgaristan, Aynoroz ve Mora'da Mistra freskleri ile birlikte Sırbistan duvar resimleri Son devir Bizans resim sanatının çeşitli çevrelerdeki tezahürlerini aksettirmektedir. Bunlara çevre itibarıyla çok yakın olan Kesriye (= Kastoria) şapellerinin duvar resimlerini de eklemek kabildir¹³. Gene aynı devir resim sanatını aksettiren Trabzon ekolu eserlerinden Trabzon Ayasofya'sının çok iyi bir durum göstermekte olmasına karşılık, Trabzon'un diğer eserlerindeki freskoların mahvolmuş bir halde olduklarını söyleyebiliriz. Bütün bu eserlerin çeşitli mahallî resim ekollerinin, birbirlerinden farklı üslupların örnekleri olmalarına rağmen bir müşterek tarafları vardır ki o da, önceki devir Bizans resim sanatından karakter bakımından ayrılımlarıdır. Son devir Bizans resim sanatı, Avrupa resim sanatında bir süre sonra doğacak ve Rönesans'a ulaşacak olan yeni bir anlayışın izlerini, akislerini bu devirde ortaya koymaktadır. Bu yeni resim zevkini, mahallî üslup ile karışmış olarak işte Makedonya ve Sırbistan duvar resimlerinde de bulmak kabil olmaktadır. Muhakkak ki bunlarda, İstanbul ekolunun, saf ve sağlam temellere dayanan "hellenistik" prensipleri her yerde bâriz olarak görülmemektedir. Bu yeni prensipleri aksettiren zevk bu bölgelerde kendisini sanatkârlara duyururken, onları mahallî eğilimleri de ihmal etmemeğe mecbur etmişti. İşte zaten bu yüzdendir ki Ortaçağ sonlarında Bizans resim sanatı, klâsik bir havaya sahip esas Bizans (= İstanbul) ekolunun yanısıra, ondan az veya çok ayrılan Trabzon, Mistra veya Makedonya - Sırp ekolleri gibi resim ekollerine sahip olmuştur. *R. H.* ve *H. H.* nin güzel reproduksiyonlar ile dolu olan bu albumu işte bu Sırp - Makedonya ekolu eserlerini toplu olarak bizlere sunmaktadır. Bu albumdaki resimler Ortaçağ resim sanatı ve Bizans sanatı ile ilgilenenler için büyük bir değere sahip olduktan başka, bu duvar resimleri Bizans ve Osmanlı ile uğraşanları da faydalı olabilir. Ekserisi, Sırp kralları tarafından yapılan bu kiliselerin duvarlarındaki freskolar arasında, Sırp krallarının portrelerine de rastlanmaktadır. Studeniça'da Stefan Nemanja, keşiş Symeon kıyafetinde (res. 53), ve kral olarak (res. 73), Sopoçani de Prens Dragutin ve Milutin (res. 127), Stefan Uroş ve Prens Dragutin (res. 133, 134), Venedik doju Enrico Dandolo'nun torunu kraliçe Anna'nın cenaze merasimi (res. 135) ve kral Uroş, karısı Helena, ve diğer yakınları (res. 136, 137), Arilje'de kral Milutin, Dragutin ve karısı Katarina (res. 144), Prizren'de, Kral Milutin (res. 183), Studeniça'da, Kral Milutin ve kraliçe Simonida (res. 246), Staro Nagoricino'da gene kral Milutin (res. 274), Graçaniça'da kral Milutin ve kraliçe Simonida (res. 319, 320, ve 336)'nın portreleri ile karşılaşmaktadır.

Kral II. Uroş Milutin (1172-1321) in adına sık sık rastlanması, bu hükümdarın birçok kilise ve manastırın kuruluşu ile yakından ilgili olduğundandır. Nitekim bu kitapda başlıbaşına bir bölümü dolduran (metin s. 28-37, res. 160-344) Kral Milutin resim ekolu eserleri bu Sırp kralı tarafından kurulan yapılarda görülmektedir, Prizren, Zica, Çuçer, Studeniça, Staro Nagoricine (Kumanova yakınında), Graçanica (Kosova ovasında) daki yapılar Uroş Milutin tarafından yapılmış eserlerdir, Bu kralın, Mitroviça yakınındaki Banja manastırı için kyrillik yazı

¹³ St. Pelekanides, *Kastoria*, Atina 1953.

ile tertiplenmiş bir *Vakfiyesi*'nin halen İstanbul'da Topkapı sarayındaki Hıristiyan elyazmaları arasında bulunduğu burada dikkati çekmek isteriz¹⁴.

Bu kitabın eşsiz değerini sağlıyan bir unsur da, fotoğraflar kısmını takip eden levhalardır. Sayıları 36'yı bulan bu levhalar, adları geçen kiliselerin planları, veya kesitleri veya iç görünüşlerini aksettiren basit şemalardır. Bu şemalarda, mevcut fresko resimlerin yerleri numaralı olarak işaretlenmiş ve her şemanın karşısına kolaylıkla bakılabilecek şekilde bir liste yerleştirilerek hangi sahnenin binanın neresinde bulunduğu açık bir şekilde belirtilmiştir. Bu şemaların ve izah listelerinin kullanılması o derece rahat ve kolaydır ki, yazarlar, hayli sıkıntılı olan resimlerin yerlerini belirtme işinden kolayca sıyrılabilmişlerdir. *R. H.* ve *H. H.*'in bu kitabı böylece kitap tekniği bakımından da eski eserler ve sanat tarihi ile uğraşanlara yeni bir usulün tatbikini göstermesi bakımından fayda sağlamaktadır. Bu güzel baskılı, kullanışlı ve dağınık bir konuyu biraraya getiren toplu album, muhakkak ki gerek Bizans gerek Ortaçağ hattâ Avrupa resim sanatı ile uğraşanlara çok faydalı hizmette bulunacak bir *manuel* mahiyetindedir. Bu kitabın sayesinde kifayetsiz veya dağınık yayınlarda güçlükle bulunabilecek zengin bir fotoğraf arşivini her sanat tarihçisi eli altında tutabilecek ve Makedonya ekolündeki resim programını, şemaların yardımı ile kolaylıkla tesbit edebilecektir. *R. H.* ve *H. H.*'in albumu faydası azımsanmıyacak bir müracaat kitabı mahiyetini herhalde çok uzun süre muhafaza edecektir. Bütün temennimiz bütün ciltlerinin de biran önce basılarak bu âbidevi *corpus* un tamam bir halde istifadeye sunulabilmesidir.

Kasım 1963

Doçent Dr. SEMAVİ EYİCE

¹⁴ D. A. Deissmann, *Forschungen und Funde im Serai*, Berlin-Leipzig 1933, 97, no. 70.